

որով ո՛չ միայն յաջողեցաւ սիրաշահիլ պարսիկ արքան, այլ նաեւ աղատել իր քրիստոնեաները ապաղայ հալածանքներէն: Այդ նպատակով է դարձեալ որ Հայ եւ Ասորի եկեղեցիները Սասանեան պետութեան ներքեւ, ամէն զգուշութիւն կ'ընէին ո՛ր եւ է չափազանց մտերմական ցոյցերէ իրարու հանդէպ, որ կրնար կասկածներ տալ պարսիկ արքունիքին, քաղաքական

դաւադրութիւններ տեսնելով քրիստոնէական մաքուր սիրոյ եւ միութեան մէջ, ինչ որ մեծագոյն ոճիրն էր պարսիկ քաղաքականութեան համար: Ահա՛ միակ ու գլխաւոր պատճառը՝ Հայ եւ Արեւել. ասորի եկեղեցիներուն իրարու հետ այնքան ըզգուշաւոր ու վերապահեալ վարմունքին:

Հ. Յ. Թորոսեան

Մ. ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻՆ

Կ'ԱՊՐԷՐ Է ԴԱՐՈՒՆ

Առ Ուս. Ն. Աղոնց

Բազմավիպի տարւոյս առաջին պրակին մէջ, ընդունելով քննադատիցս հրաւերը, պատասխանած էի՝ լեզուական հարցերու մասին՝ ինչ որ պատշաճ թուած էր ինձ: Իմ « անխոհեմ ելոյթս » վրդոված էր անոցմէ զԱ. Չօպանեան, որմէ խնդրած էր նա եւ զգուշանալ բանասիրական ասպարիզէն՝ որ իրեն համար շատ մառախւապատ էր: Պարոնը փութացեր հաստատեր էր այդ համոզումս, կոչ ուղղելով « բաղմահմուտ բանասէր » Ուս. Ն. Աղոնցի, եւ հրատարակելով Անահտի մէջ (թիւ 1-3) անոր պատասխանը կամ « կարծիքը », որ ըստ նկարչական բացատրութեան նոյն խմբագրին՝ « օգը կը հանէր Կաղանկատուային է դարու հեղինակ հռչակելու Հացունիական վիպաշունչ դատանքը »: Չօպանեան բանասիրութեան փշերուն վրայ ոտտոտելու պահուն անգամ չի մոռնար ցուցնելու՝ թէ իւր թեւերը զրազիտի յատուկ են, սաւառնող դէպ ի վեր՝ եւ ոչ դէպ ի խոր:

Հիմնուելով Աղուանից պատմչին վրայ, զոր է դարուն դրած էի, եւ որուն ծանօթ էր խորհրդացին, եւ յեցած նա եւ ուրիշ փաստերու, մեր պատմահայրը տարած նստուցած էի իւր բնիկ Ն դարու մէջ: Իմ

այս վարման դէմ ծառացած էր Չօպանեան, եւ ծառացուցած զԱղոնց եւս. միանգամայն վկայելով՝ թէ իւր « ողբացեալ բարեկամը Գառնիկ Ֆնտղեան » ալ՝ յետ կարգալու իմ գրութիւնը, հաղորդեր էր իրեն՝ թէ Կաղանկատուային մէջ իմ « դտնել կարծած փաստին խախտութիւնը ցոյց պիտի տար » (նախ քան զԱղոնց): Եթէ մեք այլ եւս չպիտի կարենանք օգտուիլ այդ ցուցատուութենէն, իւր բարեկամին դիտաւորութիւնն ինքնին արդէն բաւական է եղեր Անահտի խմբագրին՝ հարցը լուծուած վերջացած նկատելու: Անշուշտ. ամէն մարդ տէր է իւր մտաց ու զգացմանց. եւ ես հօգ աններող մը չեմ քննադատներուս՝ ինչպէս իրենք ինձ են:

Պարոնը դեռ նոր զգացած քննադատութեան կարեւորութիւնը մեր անցելոյն լուսարանութեան համար, յառաջ կ'երթայ՝ զիս « հայ բանասիրութեան աւանդամուրհներուն » մէջ դասելու չափ. ինք որ քանի մը տարի յառաջ եկեղեցապատմական խնդրոյ մը քննութեան մէջ աւանդութիւնը պատմութեամբ փոխանակելուս պատճառաւ՝ ինձ վերադրած դերն զղեցած, թթու դատախազներէն մին եղաւ: Ուրախ եմ իւր դարձի գալուն եւ զիս ալ

դիւրուն համար, փոյթ չէ իւր աչքերը չըհասնին զանազան լեզուաբանութեան իրական սահմաններն երեւութականներէն: Եւ եթէ բանասիրութեան ոչ մէկ օգնւտ չի բերեր, բայց անկասկած գրական գեղեցիկ կտոր մ'է իւր հետեւեալ վճռականն ալ. « Ճշմարիտ գիտուններուն համար այսօր վերջնապէս որոշ է՝ որ խորհրդացին Ն դարու հեղինակ չէր կրնար ըլլալ. կը մնայ միայն ճշդել՝ թէ ո՞ր դարուն ապրած է եւ իր գործերն արտադրած. է՞, Ը՞ թէ Թ՞ դարուն. այս մասին դեռ վէճ կայ »: Միայն թէ պարոնը չէ անդադարած՝ որ այդ « ճշմարիտ գիտուններուն » իւրաքանչիւրը « վերջնապէս » ճշդեց ալ անոր ապրած դարը, հերքելով միւս « ճշմարիտ գիտուններուն » ճշգրտմանը: Եւ ինքն եւս կը վկայէ՝ թէ « դեռ վէճ կայ » եւ թէ « կը մնայ ճշդել »: որպէս զի համոզուինք՝ թէ իւր ըմբռնած « ճշմարիտ գիտութիւնը » մինչեւ ուր կը հասնի. եւ թէ իւր « վերջնապէսը » չի տարբերի միւս գիտնոց « վերջնապէսներէն »:

Թողունք զինք եւ անցնինք Աղոնցի, որոյ յօդուածը՝ կամ լաւ եւս « նամակն » առջեւ է: Կը տեսնեմ հօն յեղեղուած իմ անունը. վերնադրին մէջ հանդիսապէս, եւ ներսը՝ շատ անգամ: Կը յայտարարուի՝ թէ ես « աշխատում եմ » այլոց հակառակ ուղղութեամբ, եւ աշխատութիւնս « ապարդիւն գործ » է յաջս իրեն. եւ « ի գուր եմ վատնում իմ պերճախօսութիւնն » ի նպաստ խորհրդացւոյն հնութեան: Կաղանկատուային ժամանակի մասին եւս « իմ տեսակէտը հիմնաւոր չէ ». տեսակէտ՝ յորում ես « շարունակում եմ կըրկնել ինչ որ Զարպանալեան գրել է գրեթէ մի դար յառաջ », գնելով զայն նոյնպէս է դարուն: Եւ Աղոնց կը բռնէ անոր այդ տեսութիւնը, վճռականօրէն կը հերքէ զայն, եւ անոր հետ նա եւ զիս:

Այսպէս կը լցնեմ ես իւր յօդուածը ծայրէ ի ծայր. կը քննդուին համոզումս ու փաստերս, կամ ըստ Չօպանեանի տարփողման՝ « օգը կը հանուին »: Եւ տարօրի-

նա՛կ բան, չկան անոր մէջ՝ ոչ գրութիւնս, ոչ տեսութիւնս, ոչ փաստերս. ես զլիսովին բացակայ եմ անտի: Եւ Աղոնց կը պայքարի օգին հետ, « օգը կը հանէ » օգն իսկ. եւ Չօպանեան նոյն օգին կը նայի ու կը զմայլի անոր փայլէն: Չեմ հաւատար աչքերուս. եւ զարմացած՝ կը դառնամ կը նայիմ Անահտի ճակատին: Թըւական՝ « Յունուար-Ապրիլ »: Իսկոյն կը զգամ՝ թէ այդ շրջանին կը հանդիպէր բարեկենդանը. եւ կը համոզուիմ՝ թէ Անահտի մէջ ուղուեր էր խորթական կատակերգութիւն մը ներկայացնել անոր ընթերցողաց: Կատակերգութիւն բանասիրութեան մէջ: Այո՛, մեր քով ամէն ինչ ներելի է. կը բաւէ որ հասնի նպատակին: Բայց այս պահուս՝ ուր կը գրեմ՝ շատ հեռի ենք բարեկենդանէն. եւ ես լըջօրէն պիտի պատասխանեմ Աղոնցի, այս յոյժ կարեւոր խնդրոյս վերջնական լուծումը տալու փափաքով:

Ի՞նչ էր իմ դրածը՝ զոր Աղոնց հերքեց առանց տեսնելու: Համոզուած՝ թէ բանասիրութեան մէջ շատ խօսիլը՝ տեսութեանց ու փաստերու տկարութիւնը կը հաստատէ, խորհրդացւոյն նկատմամբ համոզումս յայտնելու համար՝ ընտրած էի բանախօսութեան մ'ամփոփ սահմաններն՝ ազգային տօնախմբութեան մ'առթիւ: Եւ կուռ ձեւով մը կոչած եւ մի առ մի ջրած էի մեր պատմահօր ախոյանից քմահաճ դատաստանները. ինչպէս եւ Աղոնցի նախասիրած ապացոյցները, որ են՝ պատմըջին օգտուելի Սեղբեստրոսի վարուց է դարու հայ թարգմանութենէն, որ հօգորդոյն փաստը կը համարուի՝ զայն հեռացրելու Ն դարէն. եւ ենթադրեալ հակառակութիւնը Մամիկոնէից դէմ, որ կը ստիպէ իւր քննադատները զայն գէթ Ը դար տանիլ. որպէս թէ անսիրելութեան զգացումն առաջին անգամ այդ դարու մարդոց մէջ ստեղծուած լինի:

Այդ նեղմտութիւններէն ազատած զԽորհրդացին ու տարած գետեղած էի իւր բնիկ ժամանակին մէջ, փաստելով զայն յիշա-

տակող Կաղանկատուացուն է դարձնում ապրիլը: Ազոնց անտեղեակ այդ ամենին, կը կրկնէր մեքենաբար Սեղբեստրոսի եւ Մամիկոնէից հակառակութեան մասին կարգացածները. իսկ Ազոնանից պատմիչը զիւրութեամբ կը փոխադրէր ի Ժ դար: Իմ գրութիւնը տեսաւ եւ Հ. Ակինեան, եւ գրեց հետեւեալը. « Ազոնանից պատմութիւնը 4-5 զանազան հեղինակներէ զանազան ժամանակներու մէջ գրուած հատուածներու համադրութիւն մըն է անծանօթ խմբադրէ մը, որ հաւանօրէն ԺԱ դարուն ապրած է: Այս մասին այլուր » (Հանդ. Ամս. 1936, 2):

Թողլով զապագայն ապագային, ես պիտի ձեռնարկեմ հօս փերստին եւ մանրամասնօրէն — ի լրումն առաջին գրածիս — հաստատելու եւ պնդելու՝ թէ Կաղանկատուացուն գիրքը լինելով հանդերձ խմբադրութիւն մը, ինչպէս եւ ինքնին կանխէր յայտարարելէ ի բանախօսութեան մէջ (36), եւ որ զուրիշներ ալ չփոթութեան մատնած է, իւր առաջին ու հնագոյն մասը, յորում կիրարկուած է Խորենացին, զորք է մէկ գրչի, շարադրուած իսկապէս է դարուն. եւ կը բովանդակէ ընդ ամէնէն 58 զլուս, որոնք անշուշտ ի սկզբան մի միայն հատոր կազմած էին, եւ յետ ընդարձակուելու հետագայ մասերով՝ վերածուած երեքի, ինչպէս այժմ է: Ես կ'անցնիմ փաստերուս, զորոնք ընդ Մոսկուայի 1860ի հրատարակութիւնը:

1. — Այդ հնագոյն բաժնին հեղինակն ու գեր է գրել Ազոնանից ամբողջական պատմութիւն մը: Չայս կը զգացնէ նա քանի մ'անգամ: Ա հատորին 2 զլուսն մէջ կ'ըսէ՝ թէ « Պատմութիւն ճշմարիտ առաւել քան զնախագահէն Առանայ (Ազոնանից ծանօթ առաջին իշխանին) Վաղարշակայ տանս Ազոնանից՝ այլ ինչ ոչ գտած մինչեւ ցարժն Վաչական » (8): Ուրեմն նա փընդուեր եւ հաւաքել ուղեր է այդ շրջանի բոլոր տեղեկութիւնները: Ը զլուսն սկիզբը կը կրկնէ դարձեալ. « Յոյժ ցանկալի էր ըստ կարգաց գիտել զպատմածս, որ

ինչ յԱռանայ նախագահութենէն ցայսր զորքը. բայց արեւելեայցս բաղմադրութիւն (որ կ'ասպատակէին ու կ'եղծանէին) եւ կտակարանացն (յիշատակարանաց) հըրկիւրութիւնք ամբողջեալ ցուցանէ զորպէսն » (10): Հօս ալ յայտնի է սկզբէն մինչեւ վերջ ամէն բան գրելու իւր բաղձանքը:

Բ հատորին Ա զլուսն մէջ ինք գրիւքը կ'անուանէ « աշխարհադիր պատմող », որ կը նշանակէ Ազոնանից աշխարհին ընդհանուր պատմութեան շարադրող. եւ կը յարէ՝ թէ իւր գործին կատարեալ լրութեան համար՝ ուղեր է անոր մէջ խառնել այն զրոյցներն ալ՝ զոր նախորդները չէին յիշած. « Գտանին զրոյցք արեւելից կողմանց, որք ոչ են անկեալ ի գիրս հնագիր պատմադրաց, զորս պատշաճ վարկաբ մակարել ի տառս տողաչափութեան մերում » (81): Թ զլուսն մէջ անգամ մ'ալ կը շեշտէ՝ թէ բարբարոսաց յարձակմանէն « մոռացայ զկարգ բանին՝ զոր հանդերձեալն էի արկանել հիմն, և սկիզբն առնել ժամանակաց եւ անցից՝ որ անցին ընդ աշխարհս Ազոնանից » (99):

Արդ ազգի մ'ընդհանրական պատմութիւնը կը գրուի՝ ոչ եթէ ցիրուցան « հատուածներու համադրութեամբ », այլ ժողովելով անոր բովանդակ նիւթերը, սեպհական գրչով շարադրելով եւ հիւսելով զանոնք իրարու հետ ժամանակեան կարգով, դասաւորելով բաղմաթիւ զլուսն մէջ, եւ հասցնելով սկզբէն մինչեւ իւր օրերը: Եւ Ազոնանից պատմութեան ներկայ հատորին առաջին բաժնին մէջ ունինք մեք այդ կանոնաւոր աշխատութիւնը, որ կը հասնի սկզբէն մինչեւ Բ հատորին ԻԸ գլուխը, ինչպէս պիտի տեսնենք:

2. — Այդ մասին մէջ իսկ խառնուած է խորեմացին: Եւ շատ բնական էր՝ որ այդպիսի պատմիչ մ'իւր աղբերաց մէջ ստիպողաբար տեղ տար անոր ալ, եթէ քան զինք կանուխ ու ծանօթ էր իրեն, եւ որ զանազան տեղեկութիւններ հաւաքած էր նոյն ազգի մասին, եւ ինք միայն ունէր զանոնք, սկսելով անոնց առաջին իշխեցող

Առանէն: Եւ իսկապէս ալ տեսած էր զայն ազոնանդ, որ յետ յիշելու Ա՝ Ը զլուսն մէջ հարկաւոր աղբերաց պակասը, կը յարէ բնական հետեւութեամբ ու կապով մը. « Սակայն յայսմ վայրի նպաստաւորէ մեզ քերթողահայրն Մովսէս զպատերազմելն Արտաւազդայ ընդ Հոռովմայեցիս » եւն. (10): Եւ Հայոց պատմիչը մտեր է անոր գրոց մէջ իւր բաղմաթիւ տեղեկութիւններով, հաւաքուած անոր այլ եւ այլ զլուսներէն, որոց համեմատութիւնը Կաղանկատուացուն զլուսն հետ՝ կը գնեմ հօս, նիւթերն արդէն մեծադոյն մասամբ նշանակած լինելով բանախօսութեանս մէջ (35): Խոր. Ա՝ ԻԲ — Կաղ. Ա՝ Գ. Ա՝ ԻԲ, Բ՝ ԽԶ, Ծ, ԾԲ, ԾԸ — Բ՝ Ը. Բ՝ Ը — Ա՝ Գ. Բ՝ ԻԲ — Ա՝ Ը. Բ՝ ԿԹ — Ա՝ Գ. Բ՝ ԶԵ — Ա՝ ԺԲ. Գ՝ Գ, Զ, Թ — Ա՝ ԺԲ. Գ՝ ԺԲ, ԺԸ, ԼԷ — Ա՝ ԺԳ. Գ՝ ԾԴ, ԾԵ, ԿԷ — Բ՝ Գ, եւն:

Ինչպէս կը տեսնենք, այնքան ընդարձակ են փոխառութիւնքը, որ եթէ դուրս թողուին, Ազոնանից պատմութիւնը կ'աղքատանայ եւ կը կորուսանէ ընդհանրականութիւնը: Խորենացուն տեղեկութեանց հետ հիւսելու է գրիչը մեր միւս երիցագոյն պատմիչներէն եւս, Աղաթանգեղոսէ (Ա՝ ԺԴ), Փաւստոսէ (Անդ), Եղիշէ (Բ՝ Բ), առանց տալու անոնց անուանքը, եւ մի անգամ միայն Խորենացունը: Ատոնք առ հասարակ հին աղբիւրներ են, վկայելով՝ որ զիրենք գործածողն ալ նոյնպէս հին էր, և թէ այդ հնագոյն աղբերաց կարգէն էր Խորենացին եւս:

3. — ԶԷ կարելի՛ թէ երկրորդ ձեռք մը խառնած լինի զԽորենացին անոր մէջ: Ոչ. զի նախ՝ այնչափ մանրամասնօրէն ժողովուած, համառօտուած ու զանգուած են անոնք պատմութեան հետ, եւ դասաւորուած իւրաքանչիւր պատշաճ տեղոյն մէջ, որ միայն հեղինակը կրնար կատարել այդպիսի գործ մը: Երկրորդ՝ մի եւ նոյն լեզուն եւ ոճն է՝ որ կը տեսնուի Խորենացու խառնուած եւ միւս զլուսն մէջ, հայ պատմադրին հետ նմանութիւններով

հանդերձ. եւ երբեմն կրկնելով նոյն բաներն ալ. ինչպէս, իբր աւելի ցայտուն, « նախագահութիւն » իբրեւ իշխանապետութիւն, որ կայ Ա՝ Դ եւ Ը զլուսն մէջ (6, 10). « կտակարանք » պատմական յիշատակարանաց իմաստով՝ Ա՝ Ը եւ Բ՝ Դ զլուսն մէջ (10, 91). եւ այլն: Երրորդ՝ այդ աշխատութեան բոլոր զլուսները սերտիւ կապուած են Ազոնանից աշխարհին եւ իրարու հետ, եւ ցոյց կու տան անոր մէջ մէկ գրիչ միայն, որ իւր նիւթերը կը զանգէ իրարու հետ ըստ պատշաճի եւ յատուկ ծրագրով մը: Տեսնենք համառօտիւ անոնց այդ միութիւնը:

Ա հատորին Ա — Գ զլուսն մէջ կը նշանակուին մարդկային ցեղերու ծագումն եւ աղբարանութիւնք, անոցմէ Ազոնանական ալ հանելու համար: Գ զլուսն կ'ակնարկէ նա եւ Հայոց թագաւորութեան՝ « Ի Վաղարշակայ մինչեւ ցԱրտաշիւր՝ Վռամշապէոյ որդի » ըստ Խորենացուն: Եւ քիչ յետոյ կը յաջորդեցնէ Դ զլուսն շարունակութեան ձեւով մը, եւ կապելով այդ տեղեկութեան հետ Ազոնանից իշխանութիւնն ալ. « Աստ սկիզբն առնու նախագահութիւնն » Առանով, որոյ մասին ծանօթութիւններ կու տայ, առնով միշտ մեր պատմահօրէն. եւ կը կնքէ զլուսն՝ ըսելով այսպէս. « Այս մինչեւ ցայս վայր ցուցումն աղբարանութեանց », եւ համոզելով զմեզ՝ թէ սկզբէն մինչեւ հօդ մէկ նիւթ ու մէկ գրչի գործ է:

Նոյն գրիչն է դարձեալ՝ որ յաջորդ Ե զլուսն մէջ կը գետեղէ ըստ պատշաճի իւր աշխարհին բնախօսական համառօտ նկարագրը: Զ զլուսն նոյնպէս կը կապէ նախորդաց հետ, ըսելով՝ թէ Առանէն ցՎաչագան իւր փափաքած ծանօթութիւնքն Ազոնան իշխեցողաց մասին՝ չէ գտեր, ինչպէս տեսնուք վերեւ, որով պիտի շարունակէր յառաջագոյն պատմածները: Ապա իսկոյն վեր կ'ենէ եւ կը վիպէ Ազոնանից դարձն ի քրիստոնէութիւն Եղիշէի ձեռամբ, որոյ նախարաց գիւտին նըւիրած է յարմարաբար է զլուսն ալ: Յա-

Չորդին մէջ կը կրկնէ յիշատակարանաց պակասն հրկիզման երեսէն, զգացնելով՝ թէ Զ գլխին դանդաղորդն է ինք. եւ այդ պակասին համար Խորենացուն կը դիմէ, ինչպէս նկատեցինք կանխաւ, պատմելու համար « հարեւանցի » որչափ հնարաւոր էր՝ յետ Առանայ մինչեւ ցՈւռնայր, որոյ դարձն ալ կը յիշատակէ Թ գլխով:

Ժ - ԺԱ. գլխոց մէջ կը հիւսէ Վաչէի կենսադրականը, եւ յառաջ կը բերէ Գիւտ կաթողիկոսի զոյգ թղթերն առ նա: ԺԲի նիւթն է մերս Տրդատայ բախումը Բաղաց (կամ Բասլաց) արքային հետ՝ Աղուանից աշխարհին մէջ, Սանատրիոյ թագաւորելը նոյն նահանգին, եւ պատերազմը մեր Խորով Կոտակի հետ, բոլորը Խորենացիէն: ԺԳը կ'ակնարկէ մեր Տիրանայ, Արշակայ ու Պապայ թագաւորութեան, Զիրաւայ պատերազմին, եւ Աղուանից Ուռնայր արքայի խոցման Մուշեղէ, որոց ամենուն աղբիւր նոյնպէս մեր պատմահայրն է: ԺԴ կը համառօտէ՝ հետեւողութեամբ Ազաթանդեղոսի՝ Հայոց դարձն ի քրիստոնէութիւն, կ'ակնարկէ Լուսաւորչին, որդւոց ու թոռանց, որպէս զի աւոցմէ անցնի անոնց ձեռին՝ Գրիգորիսի եւ իրենց Կաթողիկոսին կենսադրութեան՝ ըստ Փաւստոսի: ԺԵ կը կազմէ Աղուանից իշխեցողաց ազգահամար ցուցակը: ԺԶ - ԻԶ նուիրուած են Վաչականի թագաւորութեան շրջանին, որով ունին միութիւն նիւթի: ԻԷ - ԻԹ կը խօսին Ս. Մեսրոպայ եւ աշակերտաց օթանդակութեան առ Աղուանս, եւ անոցմէ ոմանց նահատակութեան մասին, եւ հօս ալ մէկ նիւթ: Իսկ Լ կը վիպէ Թորեւեան անուն հոն զօրավարին դարձն ու նահատակութիւնն Աղուանից մէջ, նոյնպէս կապուած իրենց հետ:

Կ'անցնինք Բ հատորին, որոյ Ա. գլխոյն մէջ կը շարունակէ խօսիլ նոյն « աշխարհագիր պատմողը ». եւ յառաջ կը բերէ « զրոյցներ », ինչպէս ըսաւ վերեւ, որ կ'աւարտին ակնարկութեամբ հալածանաց Յազկերտի, եւ Բ գլխով կը նկարագրուին

նոյն հալածումներն Հայոց եւ Աղուանից դէմ: Գ գլխոյն մէջ պէտք կը զգայ դառնալու եւ աւելի մանր նկարագրելու Մեսրոպայ դործօնէութիւնն յԱղուանս՝ հետեւողութեամբ Խորենացուն: Ասոր յարմարագոյն տեղն էր ըստ ինքեան Ա. ԻԷ գլխոյն ետեւ. եւ հօս դրուելուն պատճառն որոնելի է թերեւս իւր իսկ վկայութեան մէջ՝ յայտնուած ալլուր՝ թէ « մոռացայ զկարգ բանին » քաղաքական վրդովմանց երեսէն (հմ. 1): Դ գլխով կը բերուի թէ « հրկէզ եղեն եկեղեցիք եւ կտակարանք » Խաղրաց ասպատակութենէն, կը մատնանշէ նոյն դրիշը, որ Ա. Ը գլխոյն մէջ յիշեց նոյն « կտակարանացն հրկիզութիւնք » (անդ), եւ երկուքին միջեւ կան ուրիշ 25 գլխներ, բոլորը նոյն դրէն: Դարձեալ հօս եւ Ե - Ը գլխոց մէջ կը վիպէ Արասայ հայրապետին իրենց եւ անոր օրով հանդիպածները: Թ գլխին ընդհանուր ձեւով մը կը խօսի բարբարոսաց յարձակմանց նկատմամբ, շեշտելով անդամ մ'ալ իւր նպատակը՝ խօսելու Աղուանից բովանդակ « ժամանակաց եւ անցից » մասին, եւ զգացնելով՝ թէ միշտ նոյն անձն է ինք: Ժ - ԺԳ կը պատմեն Հերակլի պատերազմը Խորովու դէմ, յորում ստէպ կը յիշուին եւ Աղուանք: ԺԴ - ԺԶ նիւթ ունին Վիրոյի կաթողիկոսութիւնն եւ անոր օրով պատահածները. եւ որոցմէ ԺԵ յիշատակարան մ'է նոյն առաջնորդին զրէն ելած: Իսկ ԺԷ - ԻԸ նուիրուած են Զիւանչիւրի տոհմին, իշխանութեան ու դործոց, որոնք նոյնպէս մէկ զանգուած կը կազմեն:

Հօս կ'աւարտի Աղուանից պատմութեան հնագոյն մասը, որոյ բոլոր գլխներն այդպէս կարգաւորաբար յօրինուած ու չղթալուած իրարու հետ, հարկ է ինձ կրկնել, կը պահանջեն իրենց մէկ զրիշ միայն, որ կ'աղբի դործին ամբողջութեան մէջ, եւ ուրեք ուրեք կը զգացնէ յայտնապէս իւր անձնաւորութիւնն ալ. եւ որ նպատակ ունէր իւր ազգին անցեալը ներկայացնել լրիւ, ինչպէս վկայեց բազմիցս: Կը հե-

տելի՝ որ նոյն գրիչն է խառնեք գործին մէջ Խորենացուն տեղեկութիւնքն ալ:

ԻԸ գլխով կ'աւարտի, կ'ըսեմ, պատմութիւնը, զի հօն իրրեւ վերջարան կը դնէ զրիշը Զիւանչիւր - Թէոդորոս երկանուն իշխանին զովեաւոր. եւ կը կնքէ՝ խօսքն անոր իսկ ուղղելով եւ ըսելով՝ թէ զայն կ'ուզէ լծորդել մեծն Կոստանդիանոսի հետ, եւ կը յարէ. « Գանդի զի՞նչ խնդրէ ի քէն Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, որ զքեզ ստեղծ, տէր իմ Թէոդորոս, եթէ ոչ հրաժարել ի մեղաց, եւ սիրել զԱստուած, երկնչել ի նմանէ եւ զնալ ի ճանապարհս նորա, զի քեզ բարի լինիցի եւ որդւոց քոց յազգէ յազգ մինչեւ ցյաւիտեան »: Հ. Գ. Զարպահանայեան այս վերջարանը չէր նըշմարած, երբ անոր գրութիւնը կը հասցնէր մինչեւ ԽԵ գլխին (Հայկ. հին դար. 450), ներս փակելով Զիւանչիւրի մահն ալ, ինչ որ անկարելի է: Զի անոր մահը նկարագրելու համար՝ պէտք էր յետ անոր յօրինած լինել իւր պատմութիւնը. եւ այն ժամանակ ի՞նչպէս կրնար անոր հետ խօսիլ իրրեւ կենդանւոյ: Միանգամայն նկատելու է՝ որ ԻԸ-ին յաջորդող գլխին բոլորովին անջատ է նախորդէն նիւթով ու շարադրութեամբ, սկսելով ցոյց տալ երկու տարբերութիւնը, եւ Կաղանկատուացուն շարունակող մը լինելը, գլխոյն սկիզբ տալով այսպէս. « Զճշմարտախօս զրուագս բանից (նախորդին) սակաւ ինչ նուազ գտի » եւ այլն, եւ զոր ինք կը ձեռնարկէ լրացնել:

4. - Ե՞րբ յօրինուեր է այդ առաջին գործը. - Լաւագոյն քննութիւն մ'այս մասին՝ աւելի նպաստաւոր արդիւնքներ տրուաւ ինձ՝ քան նախորդ գրութեան մէջ, եւ ես ուրախութեամբ կը ներկայացնեմ հօս զանոնք: Երկու կարեւոր թուականներ կը տեսնենք պատմչիւք քով: Մին կը զըռնուի Բ՝ Թ գլխոյն մէջ, ուր զրիշը կ'իմացնէ՝ թէ պիտի նկարագրէ իւր աշխարհին վրայ եկած աղետները Խաղրաց ասպատակութենէն, սկսելով « յերեսուն եւ

հինգ ամէն Խորովու » (99), որ է 625. որմէ տարի մ'անցած՝ յարձակեցան Խաղրք (110). եւ այդ տաղնապալից վիճակը տեւեց պարսկայոյն պատերազմին ժամանակ՝ մինչեւ Կաւատի թագաւորութեան սկզբները, 628, ուր Վիրոյ կաթողիկոսն յաջողեցաւ հնարիւք վերահաստատել խաղրութիւնը (Բ՝ ԺԴ): Արդ մեր պատմիչը կը զրէր բուն իսկ ատոր նախնիթաց տաղնապալի շրջանին, ուր « ընկղմեցան, կ'ըսէ, միտք իմ, եւ զրադեցան խորհուրդք իմ ի տիեզերական հարուածոց », որոց ուրեմն ներկայ էր, եւ որոց ժամանակ կը զրէր. եւ շարադրելու համար կը փորձէ թողուլ « զահ եւ զերկիւղ՝ որ դեռ գմեգս ունի », կ'ըսէ (99): Հետեւաբար իրենն են մինչեւ Վիրոյի պատմութեան նախադաս Բ՝ ԺԳ գլխին, յորում կը վիպէ Խորովու սպանումն ու Կաւատի յաջորդութիւնը, որ եղան՝ ըսինք՝ 628ին, եւ իւր տաղնապալ՝ մինչդեռ կը յօրինէր պատմութիւնը. այդ նեղութեան մէջ իսկ, ոչ թէ կանխաւ, ձեռնարկելով « արկանել հիմն » անոր, « եւ սկիզբն առնել ժամանակաց եւ անցից » իւր աշխարհին (հմ. 1), զորս կը հասցնէ մինչեւ այդ գլխին. եւ զոր կը կոչեմ անոր առաջին բաժինը: Արդ՝ եթէ այս ամէնը նոյն պատմչին գործն է, հարկ է ինձ պնդել անգամ մ'ալ՝ թէ նոյն անձն է՝ որ զԽորենացին ալ հիւսեր է բուն իսկ այդ առաջին բաժնին մէջ, հաստատելով՝ թէ Հայոց պատմիչն ապահովապէս կարարդէն իւր գրութեան 628 թուականէն յառաջ, կամ նախ քան զի դար, որով եւ յանուանէ ալ յիշատակուած աղուանէդ, եւ ոչ լոկ քաղուած:

Գրութեան երկրորդ թուական մ'ալ նըշանակուած կայ Բ՝ ԻԸ գլխոյն վերջը, ուր պատմիչը կը խօսի յիշեալ Զիւանչիւր իշխանի մասին, եւ կ'ըսէ այսպէս. « Այս (որ է զրեւու ժամանակ) երբեակ տասնեւերակը եւ տարիք երեք են (այսինքն 33), զոր սկսաւ Տէր բաղմամեծար զբարեյաղթ իշխանն Աղուանից առնել » եւ այլն: Արդ այդ իշխանն սպարապետ կարգուեցաւ Գ

Յազկերտէն՝ անոր դահակալութեան տա-
րին իսկ՝ ըստ վկայութեան նոյն պատմիչին
(136-37), եւ նախ քան արքային ութե-
րորդ ամիսն որ կը յիշուի յետոյ (139):
Այդ տարին յայտնի է, 632. որոյ վրայ
երբ բարեկէնք Ջիւանշիրի 33ը, պատմա-
գրութեան տարին կը լինի 665:

Սակայն պատմիչս ունի ուրիշ երկու
թուականներ եւս, որ չեն միաբանիր ասոր
հետ: Պարսից թագաւորութեան բարձումը
կը նշանակէ « ի քսաներորդ ամի Յազ-
կերտի », որ է 652, եւ « Ջիւանշիրի՝
տասնեւհինգ ամ » (142), որ ուրեմն իշ-
խած կը լինի Յազկերտի դահակալութենէն
հինգ տարի յետոյ, 637ին: Դարձեալ Ջի-
ւանշիր կը մեծարուի Կոստանդին Գ (որ
եւ Կոստաս Բ) կայսերէն « յինն եւ ի տաս-
ներորդի ամի » անոր թագաւորութեան
(145), որ է 660. եւ յետ « երկուց հոլո-
վիւրց ամաց » կը կատարուի Խազրաց
միւս արշաւանքը (147), որմէ յետ ուրիշ
« երկուց ամաց անցելոց » կ'աւարտէ իշ-
խանն իւր կառուցած եկեղեցին (148): Այդ
թուականաց դումարը կու տայ 665, որ էր
« երկու ամօք պակաս յերից տասներե-
կաց » կամ 28 իւր սպարապետութեան
(152), եւ զոր հանելով 665էն, իշխանու-
թեան սկիզբը կը հանդիպի նոյնպէս 637ին:
Այս հաշուով՝ պատմագրութեան երկրորդ
թուականը կամ Ջիւանշիրի 33ը կը զու-
գադիպի 670ին, ո՛չ 665ին. — տարբերու-
թիւն՝ որ կարեւորութիւն չունի մեր խըն-
դրոյն համար. — եւ կ'ընդգրկէ Բ՝ ԺԴ — ԻԸ
դիւլիսները, զորս կը կոչեմ երկրորդ բա-
ժին, եւ որոց վերջաբանն ալ տեսանք վե-
րեւ (հմ. 3):

5. — Քանի՞ գրիչ կայ հօդ. — Այո, կա-
րելոր է հարցնել. 628ին եւ 670ին (կամ
665ին) զրոյները զա՞տ անձինք էին՝ թէ
նոյնը: Ես կը համարեմ մի եւ նոյնը: Զի
նախ՝ երկրորդ բաժինը յիշատակարանի
մը համար շատ ընդարձակ է, եւ պատ-
մութեան մը համար՝ շատ կարճ, որով
պատշաճ է զայն յարել առաջին բաժնին:
Երկրորդ՝ առաջնոյն վերջին դիւլիսը կը

կնքեն բացատրութիւնք, որ կ'անհարկեն
յաջորդաց մէջ պատմելի նիւթոց, զերեւով
այսպէս. « Այլ քանզի վերաւորելոց էին
զմեզ մեզք մեր, ... յաւելաւ առ հարս
իւր հայրաստանն այն (Կաւատ). քանզի
բառնալոց էր թագաւորութիւնն ի տանէ
Սասանականացն, եւ տալ ի ձեռս որդ-
ւոցն Իսմայելի » (117), որ պատահեցաւ՝
ըսինք՝ 652ին: Եւ երկրորդ բաժնին առաջին
դիւլիսն ալ կը կապէ վերջնոյս, սկսելով
այսպէս. « Ապա ի գտանել ամենեցուն զթո-
ղութիւն յանցանաց իւրեանց ի նորընծայ
թագաւորէն Կաւատայ, շնորհելով զմիւս
եւս պարգեւս (անհարկելով նախորդ դը-
լիսն մէջ յիշուածին), կարի իմն ախոր-
ժելի թուէր » եւ այլն (անդ):

Երրորդ՝ լեզուի միութիւնն ալ կատա-
րեալ է երկու բաժիններու միջեւ: Որով
կրնանք հետեւցնել՝ թէ նոյն անձն էր՝ որ
նախ դրեց վերջացուց իւր գործը 628
թուին, աշխարհին ծանր կացութեան ազ-
դեցութեան ներքեւ: Ապա Ջիւանշիրի
փառքն արծարծեց իւր հոգին՝ շարունա-
կելու պատմութիւնը մինչեւ անոր օրերը,
հեղինակի ազատութեամբ կապելով երկու
բաժիններն իրարու հետ:

6. — Ո՞վ էր պատմութեան յօրինիչը,
որ յաճախ ներկայացուց մեզ իւր անձը,
բայց ոչ եւ անունը: — Ունինք ասոր ճշ-
գրիտ պատասխանն եւս նոյն գործին ա-
ռաջին կամ 628ին զրուած բաժնին Բ՝ ԺԱ.
դիւլիսն մէջ, ուր հեղինակը կը սկսի խօ-
սիլ Պարսից եւ Յունաց պատերազմաց մա-
սին, եւ յատկապէս 626 — 628 թուականին
պատահածներու, — թուականներ՝ զորս
յայտնապէս ալ յիշած է (105, 110): — Կը
պատմէ՝ թէ Խազրք 626ին յորդորուած
Հերակէ, ասպատակեցին Պարսից սահ-
մանները, հասան մինչեւ յԱդուանս ու ըս-
կան կողմերը: Հօգ ներկայ էր եւ պատ-
միչն ալ, եւ զինքն եւս կը խառնէ նոյն
պատահարաց մէջ. « Սասուրի ամբօխիւ ե-
լին Խազրք ասպատակել յաշխարհս մեր »
(104). եւ « ապա տակաւ շարժէին ալիքն
ընդդէմ մեր » (106): Բայց նա աւելի յա-

ռաջ կ'երթայ, եւ կը մատնանչէ մեզ կա-
րեւորագոյնը՝ միշտ նոյն դիւլիսն մէջ.
այսինքն այն դիւլիսն իսկ՝ որ իրեն կեանք
տուած էր, զերեւով այսպէս. « Իբրեւ ի-
րազգած եղեն թշնամիքն եղելոցն, պնդե-
ցան զհետ փախտէից, եւ հասեալ ի մասն
ինչ նոցա առ ստորոտով լերինն՝ որ է
յանդիման գեղջն մեծի Կաղանկատուաց,
որ ի նմին յուտի դաւառի, յորմէ եւ ես »,
եւ այլն (107): Ո՞վ կրնար լինել պատ-
միչը, ծնունդ Կաղանկատուաց գիւղին,
եթէ ոչ նա՝ որ պատմութեան գլխին անոր
հեղինակ նշանակուած է, եւ էր անկաս-
կած սկիզբէն ի վեր, Մովսէս Կաղանկա-
տուացի անուամբ:

Այդ դիւլիսն՝ յորում պատմիչը կը յիշէ
իւր գիւղը, անշատ եւ յետամուտ կարծիքի
բան մը կամ յիշատակարան մը չէր, ըստ
հաճոյս խմբագրչի մ'ընկած մատենին մէջ.
այլ կապուած է միւրով նախորդ Ժ ու Թ
եւ յաջորդ ԺԳ դիւլիսը հետ (հմ. 3): Թ դը-
լիսը նոյնպէս կցորդուած է նախադաս
Ըին հետ, որ խօսելով եկեղեցական շիր-
թութեանց մասին, կը յիշէ յաջորդած
խաղաղութիւնն ու կը կնքէ այսպէս. « Այլ
(նոյն խաղաղութեան հետ) մարմնական
պատերազմութեան կարի աճէին » (98). եւ
որոց նկարագրութեան կ'անցնի պատմիչն
յաջորդաց մէջ, անոնց իբր նախաբանու-
թիւն զնելով զԸ ընդհանուր ձեւով մը:
ԺԴ դիւլիսն ալ կը կապէ նախորդին հետ,
ուր յիշած է Կաւատայ թագաւորելը, եւ
հօս կը շարունակէ՝ ըսելով. « Ապա ի
գտանել ամենեցուն զթողութիւն յանցա-
նաց իւրեանց ի նորընծայ թագաւորէն Կա-
ւատայ » եւ այլն: Վերիպակաւ Ադոնց դը-
լիսն զրիչ կը զնէ զՎերոյ, որ կարող
չէր զինքն անուանել « այր հանճարեղ եւ
խմաստուն, զօրաւոր ի բանս իմաստու-
թեան », կամ « զհետ մտեալ կաթողիկո-
սին մերոյ » (117, 123), եւ զոր փոփոխ-
ուած կը համարի նա ժ դարու հաւաքչէն:
Բնագրերն ըստ հաճոյս յեղաշրջել զիւրին
է. բայց ատով չէ որ պիտի լուծուին հար-
ցերը, այլ բնագրաց ուղիղ մեկնութեամբ,

երբ կարելի է այդ, եւ որ աւելի համոզիչ
ալ կը լինի:

Կը հետեւի՝ որ պատմիչն գիւղն յիշա-
տակող գլուխը, այդպէս պինդ զօդուած
միւսներուն եւ ժամանակի պատահարաց
հետ, մասն էր ամբողջ պատմութեան, ո-
րով ասոր զրիչն էր Մովսէս Կաղանկա-
տուացին իսկ: Ուրեմն նոյն հեղինակն էր
խառնել իւր անձն նա եւ ուրիշ գլխոց
մէջ: Այսպէս 628ին Վերոյի հետ Խազրաց
բանակին մէջ նա. « և անդ տեսաք, կ'ըսէ,
զրազմոցս նոցա » (125), եւ « զընծայս
ողջունին բարձեալ (ի վերայ) քաղկաց մե-
րոց զկնի կաթողիկոսին » (126): Եւ զՋի-
ւանշիր կը կոչէ « քաջասիրտ տէրն իմ »
(152), կամ « Տեսուն իմոյ Ջիւանշիրի »
(142), եւ այլ անհարկութիւնք իւր ներ-
կայութեան (158): Եթէ նա իւր պատմու-
թեան երկրորդ բաժինը գրեց 670ին (կամ
665ին), ապա 42 (կամ 37) տարի յառաջ՝
այն է 628ին՝ երկտասարդ մէջ տակաւին,
եւ այդ հանգամանօք միայն կրնար Վի-
րոյի տարած պարգեւներէն կրել իւր բազ-
կաց վրայ: Իսկ երկրորդ բաժինը զերեւու
ժամանակ լինելու էր 65-70 տարեկան:

7. — Ամփոփենք ինչ որ ըսինք, եւ եղբա-
կացնենք: Ա. Ադուանից պատմութեան Ա՝
Ա — Բ՝ ԺԳ դիւլիսը յայտնի, եւ Բ՝ ԺԴ — ԻԸ
դիւլիսը զրեթէ ապահով հեղինակն էր Մ.
Կաղանկատուացին, որ ինքն իսկ մատ-
նանշած է իւր գիւղը, եւ ամբողջովին
խառնուել իւր գործին մէջ: — Բ. Նա կ'ապ-
րէր է դարուն, եւ կը գրէր երկու անգա-
մով՝ 628 եւ 670 (կամ 665) թուականնե-
րուն: — Գ. Ուղեր է նա տալ իւր ազգին ամ-
բողջական պատմութիւնը, որով իւր բոլոր
աւանդածները կարելոր էին իւր գործին.
եւ նիւթոց կարգաւ, շարադրութեան ձե-
ւով ու լեզուով կապուած են իրարու հետ,
զուրկ յետամուտ եւ անյարիր յաւելուած-
ներէ: — Դ. Եթէ կան թուականաց անմիա-
բանութիւնք կամ կարգի անճշդութիւնք,
վերագրելի են իւր իսկ նշանակած « մո-
ռացութեան » (հմ. 1), որ ի սկզբան յա-
ռաջ եկած է քաղաքական վրդովումներէ

եւ ապա ծերութենէն: — Ե. Նոյն գրէին միայն կրնար լինել՝ եւ է ստուգապէս՝ Խորենացւոյն պատմական տեղեկութեանց ամենասերտ հիւսուցն ալ առաջին եւ հարգատալոյն բաժնին եօթ գլխոց մէջ: — 2. Խորենացին չէր կարող աղբիւր ունենալ զԿաղանկատուացին, այլ սա զայն. վասն զի իւր տեղեկութիւնք համառօտ քաղուածոյք են անոր ընդարձակէն, եւ ինք յանուանէ եւս յիշած է զայն: Կը հետեւի՝ որ մեր պատմահայրը կանոնաւորած ու գրած էր քան Աղուանից պատմիչ առաջին 628 թուականը, որով եւ սին փորձեր էին զայն է դարէն ցթ քարշելու ջանքերը զանազան բանասիրաց կողմանէ, փոխանակ ճշգրտու եւ զատելու յետամուտ մասունքն անոր մէջ, ինչպէս ողջմտութիւնը կը պահանջէ:

8. — Այս մեծամեծ եւ ահներեւ իրողութեանց հանդէպ ի՞նչպէս կ'ուզէք որ վարուի Աղոնց: Աղուանից պատմիչը բռնած իւր ձեռաց մէջ, չէ տեսեր անոր մեծաբարբառ յիշատակութիւնն իւր գիւղին, եւ ապրած ու գրած թուականները: Եւ յենլով մասամբ անոր (թուով երկու) եւ մասամբ ալ յաջորդին ձեռամբ նոյն մատենին մէջ խառնուած հատուածոց վրայ (Բ՝ 2, ԺԵ, Լ), հետեւցուց՝ թէ « Կաղանկատուացու երեք գրքերը կազմում են մի գործ եւ պատկանում մի հեղինակի, որի գրել խաւոր ջանքն է եղել հաւաքել ցան եւ ցրիւ նիւթերը անցեալից հասած »: Եւ թէ նա

« կազմել է իւր պատմութիւնը... Ժ դարի առաջին կէսին... յառաջ քան 949 թիւը »: Ասո՞ր հետեւանքը: « Մ. Կաղանկատուացին է դարու հեղինակ չլինելով, չի կարող որ եւ է փաստ ծառայել, որ եւ է հիմտալ ի նպատակ Մ. Խորենացւոյն: Ապա ուրեմն Հ. Հացունու փաստարկութիւնը սխալ է »:

Այս ամէնը կ'լինելու եւ մարտերու համար՝ հարկ պիտի լինէր խելի նետել մեր աչքերն ու միտքը: Կարծեմ՝ թէ այս պահանջման չպիտի յանգէր Աղոնց՝ եթէ « Ժամանակ ունեցած լինէր » իւր նախորդին մէջ խնդրոյն խորը մխրճելու: Եւ կը յուսամ՝ որ փոքր Ժամանակ կը չնորհէ գէթ իմ ներկայ պատասխանիս ընթերցման, համոզուելու համար՝ թէ իմ փաստարկութիւնս բացարձակապէս ուղիղ էր: Եւ թող համոզ՝ եթէ կը հաճի՝ իւր յաղթանակին տարփողիչն ալ, որպէս զի « հայ եւ օտար մեծարժէք բանասէրներու » զԽորենացին Ե դարէն զատելու եւ « է, Ը կամ Թ դար » փոխադրելու « ջախջախիչ փաստերը » տանի զետեղէ խնամով թանգարանի մէջ, ուր է « մեծարժէք » բաներու յարմարագոյն վայրը: Մանաւանդ որ տեղափոխման գաղափարը ինքնին, հիմնարկուած նախ Լակրոզէ, 208 տարւոյ եւ իսկապէս թանգարանային հնութիւն մ'ունի արդէն, եւ Ժամանակն է հանգստեան կոչուելու:

Հ. Վ. Հացունի

Պ Ա Տ Ա Ռ Ի Կ Ն Ե Ր ԼՈՒՍԱԾԻՐ ՇԱԲԱԹԱՅԵԱԼ ՎԱՆՔԵՐԷՆ

(Շար. տնիս Բազմավէպ, 1938, էջ 108)

5. Մեղիտինէի Շաբաթացեալներէն. Ս. Օհան վանք. — Սա թոխմախ, Եփրատի եւ այլ ծով ջուրերու բոլորումով կղզեակ մըն է բարձրագագաթ լեռնով մը, բաւական լայնադիր գէր իրանով ու կողերով զիտող մըն է մինչեւ Մամահոռ կէտիկը. միւս կողմովը պէկ տաղին. այլ կողմով աղճատադիի քարակարկառ բերդկող անխորտակելի լեռնաշղթաները, ուրիշ կողմով մը Հայ լեռանց շղթան, և տափարանները Հասան պատրիկի, և Հեքիմ խանի Զուրպահանը (Ս. Օհան) իր վիթխարի աղբաբեր, զանգուածային կուռ շղթաներովը, սակայն ո՛չ ցամաքակղզեակ մը: Ս. Օհանը Մեղիտինէն 7-8 ժամուան հեռաւորութիւն ունի. ճամբան որչափ զիւրազանց է, և սակայն լեռան մօտերը անանցանելի ջրերովը բաւական դժուար է և անհանգրսւտութիւն կը պատճառէ ուխտաւորին, և նաեւ այլ փորձանքներ ու վտանգներ լեռան ստորոտներուն ու կողերուն. վանքը (լեռ) քառուղիի մը կեդրոնն է:

Շաբաթացեալը մեծ անուն ու հռչակ հանած է ոչ միայն քրիստոնէից մէջ այլ և բոլոր ցեղերուն մէջ, որոնք շրջապատած են Ս. Ս. Ուխտաւորներ բազմաթիւ են, իսկ աւելի թիւը կը կազմեն ջախջախիչ տաւորներ, ապուշցածներ ու բոլորովին յիմարացածներ: Լեռը բարձրանալ բաւական տանջալից ու յոգնեցուցիչ է ու մինչեւ լեռան գագաթը այդպէս, ուր ընդարձակ տարածութեան մը վրայ կառուցուած է վանքը իր ընդարձակ շէնքերովը ճիշտ բարձրակատարին վրայ. հիանալի համայնապատկեր մը, որ կը լեցնէ ու կ'ուռնեցնէ ուխտաւորին ու ամենուն լանջքն ու հոգեակը աւելի՛ երբ Ս. Օհանի հրաշակին հետ հռչակ օղն ալ մեծ գրաւական է թէ շնչումն այդ իր մէջ ունի բուժման բոլոր յատկութիւնները: Երկու դարեր առաջ մեծ վանք մը եղած է վանականներով, այսօր մանր մունը շէնքեր ուխ-

տամատուռով մը հին որմերով բաւական ընդարձակ. հաստ հիմեր իրենց դարեւորութիւնը ցոյց կու տան բաժանումներով ալ որոշ: Լեռան ճամբուն կիսուն կայ տարածութիւն մը քիչ մը զառթափ աւերակներով ու բակտեղիքով, որոնք ցոյց կու տան թէ հոս ուխտաւորներու հանգրստանալու տեղերն են և մինչեւ իսկ զիշերելու վայր՝ երբ աւելի ձեռնտու է կայքի մեղմ օդովն իր և ջուրերովը: Շատ են պատմութիւնները Սուրբին հրաշագործութեան, և մանաւանդ յիմարացածներուն բուժումը որ ամէն ազգէ ցեղէ ու սեռէ ուխտաւորներ անհամար փութացած են խունկով ու մոմով և զոհերով: Ունեցած է ի հնումն ճգնաւորներու թիւեր, վանականներ, ու այժմ Ս. Օհանը մնացած է իր լեռնովը մենակուկ, և քիչ անգամներ ուխտաւորներով խոգուած է իր լոռութիւնը ու մենաւորութիւնը:

Անսուր Մուշոկայի մէջ Ս. Թորոսի վանք. — Մեղիտինէն Արդա և Արդայէն Անսուր Մուշոկայ գրեթէ երկու օրուան ճամբայ է: Անսուր Մուշոկայ մէկ ու կէս դար առաջ մեծ աւան մը եղած է, ուրկէց ժողովուրդը գաղթած է Ամասիա, Մարզուան, քիչ մըն ալ Սեբաստիա ու այլ փոքր քաղաքներ: Չորս կողմերովը շրջապատուած է ահագնածրար լեռ ու լեռ ձագերով. լայն ու երկար հովտի մը մէջ մէկ ժամուան տեւողութեամբ քաղաքին տարածութիւնն է իր թաղերովն ու թաղամասերովը, ու գէպի Հայ լեռան Անսուր Մուշոկայի գիւղերուն կողերուն տակ քար լեռնորդիի մը կուշտին միապաղաղ շուկան է որ երկարածիք շարքով մը կոփուած փորուածքով զատ զատ բաժանումներով կրպակներ են անքակտելի ու անխոցելի. ու առջեւը գերեզմաննոցը, ուր հարիւրաւոր շիրիմներ ու դամբարաններ կան միշտ կռածոյ ու կոփածոյ. իւրաքանչիւր շիրմին վրայ հանգուցելոյն ինչ արուեստա-